

Tyska Orden

Historiens vägval är många gånger förbluffande och till synes helt slumpartade! Så kom en kristen orden av krigarmunkar, grundad i Palestina i avsikt att försvara Jerusalem och den Heliga Graven och bekämpa muslimerna att spela en avgörande roll för kolonisationen och det tyska inflytandet i södra Östersjöområdet, ett förhållande som flera gånger ställt konflikten mellan det slaviska och det germanska på sin spets och som präglade Norra Europa från medeltiden till våra dagar.

För att något begripa hur detta gick till skall vi förflytta oss till Palestina och tiden för korstågen, närmare bestämt 1190-talet.

Korstågstanken formulerades för första gången av påven Urban II år 1095. Den innebar för enkelt att det var en Gudi behaglig gärning att resa till Palestina för att bekämpa muslimerna och om möjligt befria Jerusalem och den heliga graven. Den som så gjorde, ”tog korset”, fick evig syndaförlåtelse, både vad gäller redan begångna synder och de som eventuellt skulle begås i framtiden. Om korsriddaren stupade var det liktydigt med en plats i paradiset. En innebörd tämligen lik den som muslimska självmordsbombare ger uttryck för idag; de säger sig delta i ett heligt krig, ”jihad”, och kommer till paradiset efter fullbordad gärning.

Korstågen hade såväl en religiös som en världslig anledning. Efter den muslimska erövringen av Palestina på 600-talet hade pilgrimstågen kunnat fortsätta nästintill obehindrade till Jerusalem och den heliga graven, men omk år 1000 började en inre splittring och svaghet göra sig gällande i det vi idag kallar Mellanöstern. Det var motsättningar mellan olika folkgrupper och olika trosinriktningar inom islam. Detta gick ut över pilgrimerna som plundrades, dödades och såldes som slavar och slutligen stängdes Jerusalem helt för kristna och judar. Icke muslimerna i Palestina ansattes hårt, toleransen mot oliktänkande hade minskat drastiskt. Det var således av intresse för den kristna världen ”befria” Jerusalem och den heliga graven och åter göra pilgrimsfärderna möjliga.

I den västkristna Europa var profant splittrat. Feodalismen som varit kittet i Karl den Stores rike hade med tiden blivit en fragmenterande och splittrande kraft. Ägorna splittrades upp så det till slut blev svårt att livnära, och för att motverka detta ändrades lagsiftningen så, att endast den äldste sonen var arvsberättigad, den näst äldste skulle gå till kyrkan, och de övriga fick klara sig bäst de kunde, t.ex. ta tjänst som soldat hos en furst eller storgodsägare. Resultatet blev ett stort antal fattiga och frustrerade adelsynglingar som blev alltmer oregerliga. Stråtröveri och lokala småkrig började äventyra hela samhällsstrukturen och här var korstågen en del av lösningen. Fattigriddarnas frustration och ilska kanaliserades utåt och samhällsklimatet

blev lugnare. Att ta korset innebar inte enbart religiösa fördelar, utsikterna att vinna världslig rikedom och ära var betydande och det gjorde valet ännu lättare.

Första korståget som drog iväg 1096 blev en succé. Jerusalem erövrades 1099 och flera västkristna, sk latinska, kungadömen grundades på Palestinsk mark.

Den västkristna etableringen i Palestina gav upphov till en ny företeelse; de religiösa riddarordnarna. De två äldsta och mest kända är Johanniterriddarna, även kända som Malteserriddarna, och Tempelriddarna eller Tempelherrarna. Dessa två hade stor betydelse för händelseutvecklingen i Palestina och i hela Medelhavsområdet, emedan den tredje och mindre kända, Tyska Orden, inte gjorde särskilt stort väsen av sig i det Heliga Landet men desto mer i norra Europa.

Efter de första framgångarna och stora segrarna över muslimerna kom bakslagen. Det blev split och kiv bland korsfararna om hur bytet skulle fördelas och detta kompletterat med enighet och samsyn hos motståndaren förändrade maktbalansen och 1187 föll Jerusalem för Saladins styrkor. Det är värt att notera att blodbadet vid Saladins erövring av staden inte var tillnärmelsevis så genomgripande som det varit när korsfararna tog staden. Nyheten om Jerusalems fall mottogs med bestörtning i västkristenheten och snabbt organiserades ett nytt korståg, det tredje, och nog det mest omtalade beroende på deltagarnas kändisstatus. Ledarna var Richard Lejonhjärta, kung av England, Philip II August, kung av Frankrike och Fredrik I Barbarossa, kejsare av tysk-Romerska riket. En mer myt- och legendomspunnen medeltida samling är svår att finna. Våren 1190 bar det av, Richard och Filip August sjövägen och de kom fram till Palestins helskinnade. Fredrik däremot tog landvägen och det slutade illa. Han föll av hästen vid ett vadställe och drunknade i floden Saleph i nuvarande Turkiet. Om det var en ren olyckshändelse eller om han blev hjälpt av hästen är okänt. Spillrorna av hans korsfararhär kom efter mycket om och men fram till målet och förenade sig med fransmän och engelsmän. Att återerövra Jerusalem visade sig omöjligt och då vände man sig mot den mindre välbefästa staden Acre (Akkon, Akka) som togs efter stormning och det är här Tyska Orden skapas. Det började som ett hospital, ett primitivt sjukhus för att ta hand om sjuka och sårade korsfarare. Det fanns flera sådana inrättningar men detta inriktade sig på att ta emot patienter av tysk härkomst som det nu fanns ganska gott om i Palestina. Några senare, 1198, formerades hospitalet till en riddarorder, "heliga Marias Tyska Orden i Jerusalem". Påven gav den nya orden tillåtelse att använda Tempelriddarnas stadgar med tillägget att medlemmarna skulle vara av "tysk tunga", ett krav som med tiden luckrades upp. Klädseln var också lik den Tempelriddarna bar, en vit mantel med ett stort kors på bröst och rygg. Skillnaden var korsets färg, Tempelriddarnas kors var rött, Tyska Ordens svart, och det svarta korset har sedan dess varit nationssymbol

för Tyskland. Ännu i dag har tyska flygvapnet det svarta korset som nationsbeteckning på sina flygplan.

Tyska Orden kom aldrig att spela någon större roll i striderna i Palestina, jämfört med de två andra, Johanniter och Tempelriddare. Den var mindre än dessa och hela tiden utsatt för hot om att bli inkorporerad i någon av de två stora. Det var stödet från de tysk-romerska kejsarna och goda diplomatiska kontakter med påvarna som räddade självständigheten.

Bara något år efter grundandet fick orden stora donationer i Europa, framför allt i det Tysk-Romerska riket. Kejsare, hertigar, grevar och biskopar näst intill tävlade om att skänka orden landområden, byar och kyrkor och snabbt blev den ekonomiska basen solid och medlemsantalet ökade.

Tyska Orden hade högkvarteret i Acra i Palestina. Den på livstid valde ledaren kallades Hochmeister och hans ställföreträdare kallades Grosskomtur. Ganska snart blev det så att Högmästaren tillbringade det mesta av sin tid i närheten av påven med diplomatiska utflykter till furstehoven. Konkurrensen var hård och det gällde att vara på plats när beslut fattades och privilegier utdelades. Stor kommandanten hade det militära befälet på plats.

Mycket snart insågs att tyska Orden var användbar inte bara i Palestina utan också i Europa. I dess stadgar fanns inget som hindrade detta vilket både Johanniter och Tempelriddare hade, de hade stadgat att endast användas i syfte att återta det Heliga Landet.

Första uppdraget i Europa fick Tyska Orden av den ungerska kungen Andreas och bestod i att i det ungerska rikets östra utmarker i Transsylvanien, (nuvarande centrala Rumänien) sätta spärr mot de turkiska stäppfolken kumaner och petjeneger som hårt ansatte den ännu ganska bräckliga statsbildningen Ungern. Året var 1211 och framgången stor. Kumaner och petjeneger tvingades till reträtt och ordensriddarna började bygga upp en stat i staten. Fem stora borgar med vidhängande kyrkor och stadsbebyggelse anlades och ända in modern tid, när området tillhörde Habsburgs imperium kallades det "Fünfkirschen". Kung Andreas var till en början mycket nöjd med sakernas tillstånd men insåg efter hand att hans makt över Ungern var hotad och att något måste göras innan Orden blivit för stark och väletablerad. Han samlade allt han hade av militär och ekonomisk styrka och tvingade efter hårda förhandlingar och ömsesidiga hot som nära på övergick i väpnad konflikt Tyska Orden ut ur Ungern.

Knappt var Orden utkörd ur Ungern förrän den fick ett nytt uppdrag. Det var hertig Konrad av Masowien, (området kring Warszawa) en konkurrent till familjen Piast om den polska kronan som behövde hjälp mot de hedniska pruserna som bodde norr om hans domäner. Pruserna härjade hårt i Masowien, det var främst slavar som kunde säljas vidare till kalifatet som var det mest eftertraktade bytet. Korståg hade tidigare organiserats mot detta oregerliga folk men

med katastrofalt resultat. Så hade tex. biskop Adalbert av Prag fått sätta livet till när han försökt omvända dem till kristendomen.

Den här gången var ordens ledning försiktigare innan man lät engagera sig. Vis av det snöpliga slutet på det ungerska äventyret krävde man garantier av Konrad så att han inte skulle kunna köra iväg dem när det passade honom eller han efterträdare. Efter hårda förhandlingar fick sig Tyska Orden tilldelat ett område vid Chelмно (Kulm) ca 100km uppströms från Wislas utlopp i Östersjön och där inrättades högkvarteret. Det fanns många paragrafer i avtalet, men här räcker det med att redogöra för den viktigaste som fick verkningar ända in i vår tid. Det stadgades att de landområden som orden erövrade från pruserna skulle också orden få behålla som förläning, formellt under tysk-romerske kejsaren men i praktiken som ordens egendom. Fördraget godkändes av Konrad och orden, ratificerades av kejsaren och påven och originalet placerades i Vatikanens rymliga arkiv. År 1230 godkände påven att området kring Chelмно blev ordens egendom och året därpå gick de första ordensriddarna in i prusernas land. Målen med invasionen var klart definierade: För det första skulle pruserna pacificeras och besegras militärt så de inte mer skulle göra räder in i Konrads Masowien. För det andra skulle de kristnas, med våld om de var motsträviga. För det tredje skulle orden erövra land för egen räkning och för det fjärde skulle området öppnas för handel och kolonisation.

Samtliga mål uppfylldes, men till ett fruktansvärt pris. Tyska Ordens erövring av Preussen, Kurland och Livland är något av det brutalaste och blodigaste som utspelats i östersjöområdet. För att finna något liknande får vi jämföra vad som hände under II:a VK i samma trakter.

Vid 1600-talets början var såväl pruserna som deras språk utplånade. De pruser som inte avlivats eller flytt österut assimilerades i den tyska befolkning som koloniserat området och det enda som fanns kvar av efter dem var Ortsnamnsändelser, släktnamnsuffix och, paradoxalt nog, namnet Preussen! Nu är också detta borta. Nu är Ortsnamn och släktnamn polska och Preussen som geografiskt och politiskt begrepp uttraderat!

Vid 1300-talets ingång hade orden tagit staden Danzig (Gdansk) och hela det område som på en tysk förkrigs-karta betecknas Ostpreussen, städer hade grundlagts och ett stort antal kraftigt befästa borgar behärskade landet. År 1283 erkändes ordens preussiska erövringar som en självständig stat av såväl kejsare som påve och 1309 flyttades högkvarteret till det nyuppförda Marienburg (Malbork) som sägs vara norra Europas största tegelbyggnadskomplex.

Königsberg, nuvarande Kaliningrad, grundades på 1280-talet och blev snabbt en betydande utskeppningshamn för varor som pälsverk, lin, hampa, honung och vax, alla mycket eftertraktade i Västeuropa, samt bärnsten, som hade det utjämförelse största exportvärdet.

Städerna på Tyska Ordens områden var medlemmar i Hansan, (Orden var själv formellt medlem), men borgarna hade inte samma långtgående självständighet och samma rättigheter som städerna utanför Ordens maktsfär. Hansastäderna hade för det mesta den lübeckska rätten som gav mycket makt till borgarna gentemot omgivande länsberrar och furstar men det tillät inte Orden för städer de hade makt över.

1300-talet var Tyska Ordens storhetstid med oinskränkt herravälde från Danzig (Gdansk) till Finska Viken, med gods och gårdar över hela Europa och med diplomatisk inflytande vid alla hov värda namnet.

Tämligen förtiget i svensk historieskrivning är Sveriges och svenskars förbindelser med Tyska Orden. Redan 1262 fick Orden donationsgods i Sverige och de blev med tiden så många och betydande att det inrättades en komtur, ett slags lokalkontor, i Årsta i Sörmland som var verksamt ända till 1467 då storhetstiden redan var förbi. Många svenskar deltog också i Ordens verksamhet i Baltikum, några få som fullvärdiga riddare, ett betydande antal som deltagare i enskilda operationer. Än mindre känt är att Tyska Orden behärskat svenskt territorium, men så är det. På våren 1398, under Kalmarunionens tid, seglade en flotta med tyska ordensriddare till Gotland och tog ön utan strid. Unionsdrottningen Margareta försökte återta Gotland 1404 men hennes styrkor hade inte en chans mot Ordens vältrimmade krigsmaskin. Nya försök gjordes förhandlingsvägen och 1408 accepterade Orden att låta Gotland återgå till unionen mot en ersättning av 6000 engelska gulddobler, en för tiden mycket stor summa och, som det skulle visa sig, en mycket dålig affär. Två år senare, 1410, förlorade Tyska Orden kraftmätningen mot Polen-Litauen i det avgörande slaget vid Grunwald/Tannenberg, och efter den åderlåtningen skulle Orden varit glad att bli av med Gotland, man hade fullt upp med att klara sitt kärnområde.

En avgörande anledning till nederlaget 1410 var personalunionen mellan Polen-Litauen (mer om personalunionen och om 1410 i särskilda uppsatser). Unionen som verkställdes 1386 innebar att Litauen antog den katolska tron och i och med detta var Orden berövad sitt främsta argument för väpnad kamp i Baltikum. Det fanns inte längre några hedningar att omvända, stödet från påven och hoven i Västeuropa minskade betydligt och det blev allt svårare för Orden att motivera sin verksamhet. Både nyrekryteringen och ekonomin försämrades avsevärt. Efter ett nytt krig som slutade i nederlag för Orden slöts fredsfördraget i Torn (Turun) 1466 som innebar att Polen tog över Västpreussen, Danzig (Gdansk) med omland och även fästningen Marienburg (Malbork). Tyska Orden flyttade högkvarteret till Königsberg och ordensstaten bestod nu endast av det som kallades Ostpreussen till 1945. Ordensstaten tvingades också att erkänna den polske kungens överhöghet och var fördragsmässigt ett polskt län.

Martin Luther och reformationen blev slutet för Tyska Orden. Den siste stormästaren, Albrecht av Hohenzollern, lämnade den katolska tro som varit själva grundvalen för Orden och bekände sig till Luthers lära. På våren 1525 gav sig Albrecht iväg till Krakow för att svära trohetsed till kung Sigismund I Jagiello och därmed blev Ostpreussen ett vanligt sekulariserat hertigdöme under den polska kronan och Tyska Ordens tid som maktfaktor var slut.

Den livländska grenen av Orden fortlevede till 1562 då den dukade under i kraftmätningen om Baltikum mellan Sverige, Ryssland och Polen/Litauen. En ny tid randades, nationalstaternas tid, med effektiv administration och skatteuppbörd och då hade organisationer som Hansan och Tyska Orden inte en chans.

Under 1900-talet kom Tyska Orden att bli en metafor för tysk expansion österut. Den blev också mytisk förlaga till den självupppoffrande soldaten som gjorde sin plikt för högre ideal och den blev både brukad och missbrukad av såväl det andra som det tredje riket.

När Kaiser Wilhelm II besökte Marienburg 1908 hade tjänstemän och militärer klätt ut sig till medeltida ordensriddare och skramlade omkring i borgen i plåtrustningar. För oss är det maskerad men för 100 år sedan en allvarlig ceremoni.

När Nazityskland inlett operation Barbarossa mot Sovjet 1941 publicerades affischer som avbildade Hitler till häst i riddarrustning. Budskapet var tydligt och klart, nu skulle det urgamla uppdraget slutföras.

Även SS vurmade för Tyska Orden och mycket av dess interna ceremonier var försök att skaffa historisk legitimitet på bekostnad av en medeltida företeelse.

I dag finns Tyska Orden kvar som en katolsk stiftelse i Wien som driver ett sjukhus och ett äldreboende.